

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРИСЯЖНОГО ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

ADMINISTRATIVE LEGAL STATUS OF JURY AS A LEGAL CATEGORY

Онуфрієв В.М., здобувач
кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

У статті досліджуються наукові теорії та положення нормативних актів, що визначають певні аспекти адміністративно-правового статусу присяжних.

Виявлено, що адміністративно-правовий статус присяжних реалізується у таких суспільних відносинах, які пов'язані з нарахуванням та надходженням оплати за їх роботу; збереження свого робочого місця; забезпечення захисту як учасників судового процесу, зобов'язання подавати декларації, передбачені антикорупційним законодавством; притягнення до адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю; оскарження рішень державних органів щодо несплачених сум або незаконного притягнення до адміністративної відповідальності. Сформульовано особливості адміністративно-правового статусу присяжного: 1) за змістом це сукупність прав та обов'язків, встановлених матеріально-процесуальними нормами; 2) реалізується в системі правовідносин, пов'язаних із забезпеченням участі присяжних у судовому розгляді; 3) проявляється у взаємодії з органами місцевого самоврядування, територіальними органами Державної судової адміністрації, суддями, працівниками суду, учасниками судового процесу, засобами масової інформації, громадськими організаціями, антикорупційними та правоохоронними органами, іншими присяжними; 4) призначення - реалізація форми участі людей у правосудді шляхом забезпечення участі громадян у судових рішеннях. Розкрито загальний та особливий види адміністративно-правового статусу присяжних.

Ключові слова: присяжні, адміністративно-правовий статус, права, обов'язки, органи публічної адміністрації.

The article examines the scientific theories and provisions of regulations that determine certain aspects of the administrative and legal status of the jury. It is proposed to distinguish such types of legal status of the jury as constitutional and legal; civil law, administrative law, economic law; criminal procedure and civil procedure. It was found that the administrative and legal status of jurors is realized in such public relations, which are associated with the calculation and receipt of payments for their work; preservation of their workplace; ensuring protection as participants in legal proceedings, the obligation to submit declarations provided by anti-corruption legislation; bringing to administrative responsibility for violation of financial control requirements; appealing against decisions of public authorities regarding unpaid amounts or unlawful bringing to administrative responsibility. The features of the administrative and legal status of a juror are formulated: 1) in terms of content it is a set of rights and obligations established by substantive and procedural norms; 2) is implemented in the system of legal relations related to ensuring the participation of jurors in the trial; 3) manifests itself in interaction with local governments, territorial bodies of the State Judicial Administration, judges, court staff, participants in the trial, the media, NGOs, anti-corruption and law enforcement agencies, other jurors; 4) appointment - the implementation of the form of participation of the people in justice through ensuring the participation of citizens in court decisions. The general and special types of administrative and legal status of the jury are revealed.

Key words: juries, administrative and legal status, rights, responsibilities, public administration bodies.

Актуальність. Суспільство вимагає незалежного та неупередженого правосуддя, що є надійною основою для захисту інтересів громадян, суб'єктів господарювання, інвесторів, територіальних громад та держави в цілому. Сучасний етап реформування судової системи в Україні, що пов'язаний із прийняттям Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, продовжує історично сформовані вектори розвитку інституту присяжних в Україні, оскільки його, як і у попередніх стратегіях, визначено одним з напрямів покращення доступу до правосуддя [1; 2].

В. М. Щерба та О. О. Юхно провівши монографічне дослідження думки юристів щодо запровадження інституту присяжних, виявили, що 59,2 % адвокатів, 47,0 % прокурорів і 37,2 % суддів, а також 86,2 % пересічних громадян підтримують поступове впровадження, розширення й удосконалення застосування суду присяжних [3, с. 6]. Водночас, реалізувати такі плани можливо лише через підвищення рівня довіри потенційних присяжних до системи судустрою, чітких визначених на законодавчому рівні їх прав та обов'язків, гарантій незалежності, безпеки та матеріальної винагороди для них. Ці заходи потребують відповідного фінансового забезпечення.

Представники Державної судової адміністрації України при обговоренні проектів законів «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних» №2709 [4] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення участі присяжних у здійсненні правосуддя» №2710 [5], зазначили, що збільшення кількості присяжних потягне за собою додаткове істотне навантаження на Державний бюджет, в першу чергу в час-

тині оплати винагороди присяжних. Організаційними перепонами на шляху збільшення кількості присяжних також є не облаштованість приміщень судів де відсутні кімнати для відпочинку та обговорення судового процесу присяжними, а також витрати, пов'язані із забезпеченням працівниками апаратів судів присутності збільшеної кількості присяжних в судових засіданнях [6]. Як свідчить практика апарати судів не справляються із якісним інформаційним та організаційним забезпеченням поточної кількості присяжних, про що свідчать факти неспроможності формування списків присяжних, затягування розгляду справ, часті випадки складення присяжними повноважень з себе.

При переважній відсутності бажання громадян брати участь у роботі суду присяжних, факти притягнення їх до адміністративної відповідальності та накладення штрафу більшого за отримані виплати за участь у здійсненні правосуддя є перешкодою на шляху до реалізації концепції суду присяжних в Україні.

Зазначене свідчить про важливість питання конкретизації адміністративно-правового статусу присяжних в суді, дослідженні організаційно-правових засад їх взаємодії із територіальними управліннями Державної судової адміністрації України, органами місцевого самоврядування, апаратами судів, засобами масової інформації та учасниками судового процесу, що й зумовлює потребу у розробці сучасного підходу до адміністративно-правового статусу присяжного в Україні.

Стан наукового дослідження. З урахуванням положень сучасних стратегічних документів та проілюстрованого ставлення громадян і фахівців у галузі права, можна зробити висновок, що вітчизняні науковці приділяють достатньо уваги питанням формування оптималь-

них процесуальних механізмів діяльності суду присяжних у соціально-економічних і політико-правових умовах сьогодення, дослідженню кола повноважень та гарантій діяльності присяжних; вивченню іноземного досвіду та вітчизняного досвіду запровадження цього інституту, моделювання різних шляхів побудови, ефективного функціонування інституту суду присяжних та уникненню помилок, що мали місце у вітчизняній правозастосовній судовій практиці. Дослідження зазначених питань у сфері кримінального процесуального права проводили такі вчені як І.Р. Волоско, А. Б. Войнарович, А. Б. Гринишин, В.М. Щерба, О.О. Юхно; цивільно-процесуальні питання функціонування інституту присяжних аналізувала В.В. Смірнова; конституційні, міжнародні та загальноправові аспекти досліджували Н.М. Ахтирська, Д.В. Берчук, В.В. Городовенко, Л. Р. Шувальська та інші.

Категорії правового статусу та адміністративно-правового статусу фізичних та юридичних осіб, вивчали ґрунтовно такими вченими як Д.М.Бахрах, Ю.П. Битяк., В.В. Богущкий, М.А. Боярцева, А.С. Васильев, В.М. Гарашук, І.П. Голосніченко, О.І. Григораш, О.В. Дяченко, Н.І. Золотарьова, О.Я. Зурицька, В.В. Зуй, Т.О. Коломоєць, Т. О. Мацелик, В.А. Миколенко, І.Г. Орловська, М.Ф. Стахурський, А.Г. Стеценко. Водночас, науковою спільнотою адміністративно-правові аспекти статусу присяжних досліджені не достатньо.

Мета та завдання. Основною метою цієї статті є з'ясування змісту категорії адміністративно-правовий статус присяжного та його співвідношення із поняттям правовий статус. Для досягнення поставленої мети потребують вирішення наступні завдання: висвітлення наукових підходів до категорій правовий статус та адміністративно-правовий статус; з'ясування правових засад, що визначають статус присяжних; відокремлення основного та спеціального статусу присяжного, основних та запасних присяжних, суду присяжних та формулювання пропозиції перспективного удосконалення правового регулювання адміністративно-правового статусу присяжного.

Основний зміст. Чинне законодавство України визначає присяжного як особу, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя [7]. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією визначає «присяжного засідателя» як особу, визначену в національному законодавстві держави-сторони цього Протоколу, але в будь-якому разі особу, яка не є професійним юристом, що діє як член колегіального органу, який несе відповідальність за прийняття рішення про вину особи, що обвинувачується в суді [8]. Проект Закону України «Про суд присяжних» пропонує визначати присяжного як громадянина України, який залучається до здійснення правосуддя у випадках і порядку, визначених цим Законом [9]. Тобто єдиною об'єднуючою ознакою в цих визначеннях є залучення особи до здійснення правосуддя.

Громадянин для того, щоб набути правового статусу присяжного повинен відповідати якостям, що визначені у ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», а саме: 1) громадянство України, 2) вік від тридцяти до шістдесяти п'яти років, 3) володіння державною мовою, 4) постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, 5) дієздатність, 6) відсутність хронічних психічних чи інших захворювань, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного, 7) відсутність незнятої чи непогашеної судимості, 8) не займати посади визначені у п. 4 ч. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», а саме народного депутата України, члену Кабінету Міністрів України, судді, прокурора, працівника правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовця, працівника апарату суду, іншого державного службовця, посадової

особи органів місцевого самоврядування, адвоката, нотаріуса, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, 9) протягом останнього року на нього не накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення [7]. Особа, що відповідає цим якостям проходячи процедуру відбору та складає присягу набуває правового статусу присяжного. Щодо останнього юридичного факту, ми погоджувались із думкою В.М. Щерби, що саме слово «присяжні» говорить про те, що ці люди дають присягу з приводу того, що виноситимуть рішення щодо вчиненого кримінального правопорушення об'єктивно і справедливо [10]. Тому і вважаємо за необхідне гармонізувати цивільно-процесуальне та кримінально-процесуальне законодавство в частині принесення присяги присяжними у судовому процесі перед слуханням справи.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що правове регулювання статусу присяжного в Україні не має достатнього рівня систематизації. Права та обов'язки присяжного прописані у Законах України «Про судоустрій та статус суддів», «Про запобігання корупції», до них застосовуються також положення Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», у Кримінальному процесуальному кодексі України іні, Цивільному процесуальному кодексі України тощо. Тому доречною щодо присяжних буде думка В.М. Щерба, який вважає, що правовий статус є специфічною якісною характеристикою, яка визначає положення суб'єкта у тій чи іншій системі суспільних економічних, соціальних, політичних, міжнародних, правових відносин через правове встановлення його прав та обов'язків, закріплення в судочинстві гарантій забезпечення прав та виконання обов'язків та відповідальність суб'єкта [10].

На підтвердження цієї позиції свідчить думка Т.О. Мацелик, що на визначення особливостей правового статусу суттєво впливає його класифікація. Так, за характером правового регулювання виділяють загальний, галузевий і спеціальний правовий статус суб'єкта права. Загальний правовий статус визначається нормами всіх галузей права, галузевий – конкретної галузі права, а спеціальний – нормами спеціального законодавства [11, с. 98]. Таким чином, аналізуючи чинне законодавство, коло прав та обов'язків присяжних, надані їм гарантії та їх юридичну відповідальність, слід наголосити на упущенні сучасною науковою доктриною важливої складової правового статусу присяжних, а саме адміністративно-правової.

У чинному законодавстві відсутня конкретизація елементів складу адміністративно-правового статусу присяжного у одному нормативно-правовому акті, ці положення мозаїчно відображені у матеріальних та процесуальних нормах, закріплених в значній кількості нормативно-правових актах. Визначити коло пошуку відповідних правових норм дозволяють наукові концепції адміністративно-правового статусу різних суб'єктів.

Наприклад, Т.О. Коломоєць вважає, що категорія адміністративно-правовий статус представляє собою сукупність суб'єктивних прав і обов'язків, що реалізуються у рамках як адміністративних правовідносин, так і поза ними [12, с. 64]. З позиції Д.Н. Бахраха, «адміністративно-правовий статус індивідуального суб'єкта – правове положення громадян в її відносинах із суб'єктами виконавчої влади, врегульоване нормами державного і адміністративного права. Він є складовою частиною загального правового статусу громадянина» [13, с. 50]. С.Г. Стеценко визначає адміністративно-правовий статус органу публічної адміністрації як сукупність прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, що визначені у нормативних актах [14, с. 90]. В.А. Миколенко вважає, що адміністративно - правовий статус – це наявність у конкретної особи суб'єктивних прав і обов'язків, передбачених нормами адміністративного права [15, с. 14]. Під адміністративно-правовим статусом

О. І. Григораш пропонує розуміти «комплекс конкретно визначених установлених законом й іншими нормативно-правовими актами сукупність суб'єктивних прав і обов'язків особи, що гарантують її участь в управлінні державними справами й задоволення публічних та особистих інтересів через діяльність державної влади й органів місцевого самоврядування [16, с. 67-68]. М. А. Боярцева адміністративно-правовий статус громадянина визначає як встановлену законами та іншими нормативно-правовими актами систему прав та обов'язків громадянина, які реалізуються через суспільні відносини в сфері державного управління, та забезпечуються системою юридичних гарантій на участь в управлінні державними справами і задоволенні публічних та особистих інтересів через діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування [17]. І.Г. Орловська пропонує адміністративно-правовий статус основних юридичних спеціальностей, таких як судді, прокурори, адвокати та нотаріуси, визначати через сукупність встановлених та закріплених законами та іншими нормативно-правовими актами прав, свобод, обов'язків, що гарантують участь суддів, прокурорів, адвокатів та нотаріусів в управлінні державними справами й задоволення публічних та особистих інтересів через діяльність державної влади й органів місцевого самоврядування [18].

Конкретизувала ознаки адміністративно-правового статусу суб'єкта адміністративного права Т.О. Мацелик, визначивши такі: 1) урегульованість адміністративно-правовими нормами; 2) визначення меж діяльності суб'єкта щодо інших осіб; 3) визначення сфери його реалізації у межах таких блоків правовідносин: публічне управління; відносини адміністративних послуг; відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність; відносини відповідальності суб'єктів суспільства (індивідуальних і колективних) за порушення встановленого публічною адміністрацією порядку і правил; 4) структурованість [19, с. 78].

Важливими характеристиками адміністративно-правового статусу, що мають значний вплив на формування концепції відповідного статусу присяжного є думка О.Я. Зубрицької. Ця вчена наголошує, що адміністративно-правовий статус визначає особу як суб'єкта адміністративного права, а також характеризує її в якості активного учасника суспільних відносин, які виникають, розвиваються та припиняються у сфері публічного управління у взаємодії з іншими публічними інституціями. Вона доводить, що особа може не лише впливати (бути активним учасником) на суспільні процеси, але й бути об'єктом впливу (пасивним учасником). У такому випадку мова йде про вплив управлінських рішень через правові акти на поведінку конкретних людей в процесі здійснення публічних повноважень та при вступі в публічні відносини, а також здатність нести адміністративну відповідальність та бути підданим адміністративним стягненням [20]. Зазначене характерне і для адміністративно-правового статусу присяжних, які є в першу чергу фізичними особами.

Враховуючи те, що присяжні є фізичними особами, то необхідно наголосити на наукових підходах до їх правового статусу. А. С. Васильєв зазначає, що загальний адміністративно-правовий статус громадян доповнюється, залежно від соціальної ролі індивідуального суб'єкта, спеціальними адміністративно-правовими статусами. Взагалі, зауважує цей вчений, в науковій літературі не вироблено єдиної точки зору щодо співвідношення загального і спеціального адміністративно-правового статусу індивідуальних суб'єктів [21].

Ю.П. Битяк, В.В. Богущкий, В.М. Гаращук, О.В. Дяченко, В.В. Зуй, Н.І. Золотарьова І.П. Голосні-

ченко, Л.В. Коваль, М.Ф. Стахурський, схиляються до того, що адміністративно-правовий статус громадянина поділяється на зальний і спеціальний [22, с. 24; 23, с. 46; 24]. Інші науковці вважають, що адміністративно-правовий статус громадянина є складним юридичним утворенням, яке містить в собі чотири елементи: перша частина -права і обов'язки, що утворюють правовий статус особи, друга – статус громадянина, третя – соціальний статус (правові статуси військовослужбовців, учнів, робочих, пенсіонерів і т. п.), четверта – особливий статус (сукупність прав і обов'язків, яких особа набуває по своєму бажанню: мисливця-любителя, водія-любителя і т. п.) [25, с. 12]. Водночас, найбільш поширеною в юридичній науці є позиція першої групи вчених, які вважають, що спеціальний адміністративно-правовий статус характерний для певних груп громадян і закріплює особливості їх правового положення у сфері державного управління.

Висновки. З урахуванням зазначеного можна визначити наступні ознаки адміністративно-правового статусу присяжного: 1) за змістом це сукупність встановлених матеріальними та процесуальними нормами прав і обов'язків; 2) реалізується в системі правовідносин, що пов'язані із нарахуванням та отриманням виплат винагороди присяжним; збереженням їх робочого місця, забезпечення захисту як учасників судочинства, виконанням зобов'язання подавати декларації, передбачені антикорупційним законодавством; притягненням до адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю; оскарження рішень органів публічної влади щодо невиконаних сум чи не законного притягнення до адміністративної відповідальності; 3) проявляється при взаємодії із органами місцевого самоврядування, територіальними управліннями Державної судової адміністрації України, судьями, працівниками апаратів судів, учасниками судового процесу, засобами масової інформації, громадськими організаціями, антикорупційними та правоохоронними органами, іншими присяжними; 4) призначення – реалізація форми участі народу в правосудді через забезпечення участі громадян при прийнятті судових рішень.

Таким чином можна визначити загальний адміністративно-правовий статус присяжного, якому відповідає статус основного присяжного, та види спеціального статусу присяжного: кандидат у присяжні; запасний присяжний; присяжний, що подав заяву про увільнення його від виконання своїх обов'язків; присяжний як суб'єкт подання декларації за механізмом здійснення фінансового контролю; присяжний, щодо якого порушено провадження за не подання декларації; присяжний, що подав заяву на застосування заходів безпеки щодо себе; присяжний щодо якого застосовано заходи безпеки; присяжний, що оскаржує в адміністративний суд дії та рішення органів місцевого самоврядування та Державної судової адміністрації України щодо невиконання винагороди; присяжний, що пройшов конкурс на посаду, зайняття якої є не сумісним із статусом присяжного; присяжний, що має конфлікт інтересів через майнову зацікавленість у вирішенні справи чи є близькою особою судді чи інших учасників судового процесу.

Як свідчить досвід створення, організації та початок роботи Верховного суду, Вищого антикорупційного суду, Вищого суду з питань інтелектуальної власності фактори неякісного організаційно-правового забезпечення цих судів ставали значними перепонами на початку їх роботи та мали негативний вплив на їх подальше функціонування. Хоча, суд присяжних це не окремий судовий орган, а інститут, що забезпечує високий рівень правосуддя, з урахуванням зазначеного і особливо, що його діяльність стосується судів всіх інстанцій, потребує подальшого дослідження та конкретизації адміністративно-правовий статус присяжного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. Указ Президента України від від 11 червня 2021 року № 231/2021. *Урядовий кур'єр* від 15.06.2021. № 113
2. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Указ Президента України від 10 травня 2006 року N 361/2006. *Урядовий кур'єр* від 24.05.2006. № 95
3. Щерба В. М., Южно О. О. Кримінальне провадження в суді присяжних : монографія / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О. О. Юхна. Харків : Панов, 2018. 274 с.
4. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних. № 2709 від 02.01.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67834.
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення участі присяжних у здійсненні правосуддя. 2710 від 02.01.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511.
6. ДСА буде наполягати на збереженні чинної системи формування списку присяжних. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/161097-dsa-bude-napolyagati-na-zberezhenni-chinnoyi-sistemi-formuvannya-spisku-prisyazhnikh>
7. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України* від 29.07.2016. 2016 р. № 31. стор. 7. стаття 545.
8. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) (укр/рос). (2006). *Офіційний Вебпортал Парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_172#Text
9. Проект Закону України «Про суд присяжних» 3843 від 14.07.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465
10. Щерба В.М. Поняття та загальна характеристика правового статусу присяжного. *Економіка та митно-правові відносини*. № 5. 2018. С. 62-68. URL: <http://sciencehub.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/10.pdf>
11. Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: *монографія*. Ірпінь: Видавництво Національного університету державної податкової служби України, 2013. 342 с.
12. Коломєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: *підручник*. Київ. Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
13. Бахрах Д. Н. Административное право : учеб. / Д. Н. Бахрах, Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. 3-е изд., пересмотр. и доп. Москва. : Норма, 2008. 816 с.
14. Стеценко А.Г. Адміністративне право України. *Навчальний посібник*. Київ, Атіка. 2007. 624 с.
15. Миколенко В.А. Прокуратура України як суб'єкт адміністративного права: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ. 2011. 19 с.
16. Григораш О. І. Суб'єктивні права й обов'язки – елементи адміністративно-правового статусу особи. *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць*. Вип. 27 : Правознавство. Чернівці : Рута, 2005. С. 67–71.
17. Боярцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. Київ, 2005
18. Орловська І.Г. Адміністративно-правовий статус суддів, прокурорів, адвокатів і нотаріусів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. № 22, Ч. 1. Т. 2. С. 205-208. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/92.pdf>.
19. Мацелик Т. О. Компетенція органів публічної адміністрації: поняття та структурні елементи. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. №. 2. С. 76–83.
20. Зубрицька О.Я. Особа як індивідуальний суб'єкт адміністративного права. Дис. уа здобут. уаук. ступ. ганд. юрид. уаук. Київ. 2015. 214 с. С. 178
21. Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть) : учебное пособие. Харків : «Одиссей», 2001. 288 с.
22. Битяк Ю. П., Богуцький В. В., Гаращук В. М., Дяченко О. В., Зуй В. В. Адміністративне право України. Харків : Право, 2004. 310 с
23. Коваль Л. В. Адміністративне право України. Курс лекцій. 1998. Київ. : Основи. 310 с.
24. Адміністративне право України: основні поняття : навч. посібник. Голосніченко І. П., Стахурський М. Ф. Золотарьова Н. І., Київ, 2005. 233 с.
25. Морошко О. Зміст поняття адміністративно-правового статусу громадянина. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 11. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. С. 230–235.